

*Тицька Я. О.,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету*

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ ОСВІТНІХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. Стаття присвячена теоретико-правовому дослідженню змісту освітніх правових відносин України.

Ключові слова: освітні правовідносини, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, суб'єкти освітніх правовідносин.

Постановка проблеми. Сучасний світ перебуває на етапі переходу від постіндустріального суспільства до суспільства, побудованого на знаннях. Лише на основі знань здатна розвиватися сучасна конкурентоспроможна і здатна забезпечувати сучасний рівень життя населення економіка. Тому проблема вдосконалення правового регулювання сфери освіти в Україні залишається однією із найактуальніших. У сфері освіти виникають освітні правовідносини, які регулюються відповідним законодавством. Тим часом проблема забезпечення ефективності правового регулювання всієї сукупності правовідносин, що виникають у сфері освіти, і в особливості освітніх правовідносин, як і раніше стоїть на порядку денному. Сьогодні освітні правовідносини є тією ситуацією, до якої потрапляє кожна людина. І, зважаючи на необхідність забезпечення неперервності освіти у сучасному світі, цей тип правовідносин «супроводжує» людину практично протягом усього активного життя. Тому теоретико-правовий аналіз сукупності суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників даних правовідносин набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень. Незважаючи на важливість означеної проблеми, поки що їй не приділено належної уваги з боку вітчизняних науковців. Дослідження окремих питань освітнього права України здійснюють О. Ф. Мельничук, В. В. Астахов, Р. Г. Валєєв, та ін. Вагомий внесок у розроблення теоретичної концепції освітніх правових відносин зробили російські дослідники В. М. Сирих, В. В. Спаська, В. І. Шкатулла, Д. А. Ягофаров. Разом з тим дослідження змісту освітніх правовідносин досі не стала предметом спеціальних досліджень.

Виклад основних положень. Правове регулювання освітніх суспільних відносин відбувається з метою їх упорядкування та реального забезпечення права кожної людини на якісну освіту. Освітні суспільні відносини після їх нормативного урегулювання переходять в новий стан та набувають статусу правових відносин. Освітні правовідносини – це самостійний вид суспільних відносин, які врегульовані нормами освітнього права та виникають між особою, яка навчається (або її законними представниками), та педагогічним працівником в межах навчального закладу у зв'язку із оволодінням цією особою знаннями, уміннями та навичками, ключовими компетенціями та іншими духовними благами, які визначені державними стандартами освіти [1].

Зміст освітніх правовідносин становлять суб'єктивні права та юридичні обов'язки, у яких абстрактна можливість певної поведінки суб'єктів об'єктивного права перетворюється у дійсність і тим самим зумовлює модель поведінки уповноважених та зобов'язаних суб'єктів освітніх правовідносин.

У теорії права іноді пропонується виокремлювати матеріальний (фактичний) та юридичний зміст правових відносин [2, с. 302]. Основний зміст правовідносин – юридичний – становлять суб'єктивні права і юридичні обов'язки, але він не мав би сенсу без суспільної необхідності в нормативному регулюванні освітніх правовідносин. Фактичний склад освітніх правовідносин – сукупність юридичних фактів, необхідних для настання правових наслідків, які передбачені нормами освітнього права, наприклад, усі юридично-значимі дії, необхідні для вступу до вищого навчального закладу.

Проте виокремлення фактичного та юридичного змісту в освітніх правовідносинах уявляється недоцільним. Як зауважує В. В. Спаська, нерозривність фактичного і юридичного змісту освітніх правовідносин забезпечує ту необхідну (доцільну і правомірну) реальну поведінку суб'єкта, яка дозволить йому одержати те, заради чого він вступав в правовідносини – досягнення планованого результату опанування конкретної освітньої програми і присвоєння відповідного різновиду нематеріального духовного блага. Важливою умовою цього є забезпечення відповідності юридичного змісту фактичному (матеріальному) змісту освітніх правовідносин, тобто перше повинне визначатися на основі і з урахуванням специфіки об'єкта освітніх правовідносин і освітньої діяльності в цілому [3, с. 7]. Отже, зміст освітніх правовідносин потрібно розглядати як єдине поняття, що охоплює суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів освітніх правовідносин.

Загальновідомо, що суб'єктивне право – вид і міра дозволеної поведінки суб'єкта права, встановленої нормами освітнього законодавства для задоволення інтересів правомочної особи і забезпечувана державою. Юридичний обов'язок – вид і міра належної поведінки суб'єкта права, що встановлена юридичними нормами для задоволення інтересів правомочної особи.

І суб'єктивне право, і юридичний обов'язок за своїм змістом є багатоплановими і складаються з декількох елементів.

Зміст суб'єктивного освітнього права виражається у таких правомочностях:

- праводіяння – правомочність суб'єкта освітнього права на власні позитивні дії, тобто можливість самого суб'єкта фактично чинити правозначущі дії;
- правовимога – право уповноваженого суб'єкта освітнього права вимагати відповідної поведінки від зобов'язаних осіб;

- праводомогання – право уповноваженої особи звернутися до державних органів за захистом своїх порушених прав на з боку правозобов'язаної сторони;

- правокористування на основі певного суб'єктивного права.

Найбільш складним в теоретичному і практичному плані є зміст праводіяння. Так, звертаючись до цивільних правовідносин *праводіяння* означає, що власник може здійснювати активні дії щодо майна, яке належить йому на підставі права власності. Наприклад, вирощувати квіти на власній земельній ділянці, укласти договір на публікацію своєї книги. У сфері освіти праводіяння може реалізовуватися в декількох формах [4, с. 3]

Аналізуючи розвідки у даному напрямку В. В. Спаської, відмітимо, що в теорії освітнього права можемо виділити дві форми *праводіяння*:

- загальна (реалізація права на власний розсуд);
- індивідуальна (право є обов'язком).

Реалізація права на власний розсуд полягає у тому, що правомочний суб'єкт може самостійно, на власний розсуд, за власним побажанням при наявності відповідної освітньої правосуб'єктності чинити правозначущі дії. Можливість здійснювати такі дії юридично забезпечена. Відповідно до ст. 51 Закону України «Про освіту» вихованці, учні, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти мають гарантоване державою право на вільний вибір навчального закладу, форми навчання, освітньо-професійних та індивідуальних програм, позакласних занять [5]. Згідно з Положенням про державний вищий навчальний заклад (п. 63.3), особи, які навчаються, мають право на академічну відпустку, поновлення, переведення до іншого вищого навчального закладу та ін. [6].

Індивідуальна форма праводіяння відрізняється від загальної тим, що право в освітньому процесі постає своєрідним обов'язком здійснювати активні, позитивні дії правомочною стороною для досягнення позитивного результату в освітніх правовідносинах. Так, згідно зі ст. 55 Закону України «Про вищу освіту», особи, які навчаються, зобов'язані виконувати графік навчального процесу та вимоги навчального плану [7].

Особливістю праводіяння є те, що особи, які навчаються, можуть на власний розсуд визначати для себе, якого результату в освітньому процесі вони прагнуть. Разом з тим особа, яка навчається, для досягнення мінімального результату, який буде відповідати необхідним освітнім стандартам, повинна здійснити активні позитивні дії в освітньому процесі. Відмова від здійснення таких дій в процесі навчання означає, що мету освітніх правовідносин не буде досягнуто.

Правовимога в освітньому процесі полягає в можливості правомочної особи жадати від правозобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків. Наприклад, особи, які навчаються (або їх законні представники), мають право вимагати від зобов'язаної сторони забезпечення безпечних і нешкідливих умов навчання та виховання, дотримання встановлених законом умов здійснення освітнього процесу, об'єктивного оцінювання, надання можливості користуватися бібліотечно-інформаційними ресурсами освітнього закладу тощо.

Специфічною особливістю правововимоги в освітніх правовідносинах є те, що вона існує строго у межах

освітніх правовідносин. Якщо претензії з приводу бездіяльності та дій зобов'язаної сторони, що порушують суб'єктивне освітнє право, не були пред'явлені в межах освітнього процесу, правомочний суб'єкт не має права пред'явити їх зобов'язаній стороні по закінченню освітніх правовідносин. Наприклад, якщо особа, яка навчається, не звернулася зі скаргою до керівництва навчального закладу з приводу неналежного (несправедливого) оцінювання її знань з боку викладача, після отримання документа про освіту її скарги будуть безпідставні та залишаться без належного розгляду.

Праводомогання – право звертатися за підтримкою і захистом держави у разі порушення суб'єктивного права з боку зобов'язаної сторони.

Особа, чье право на освіту порушено, може вимагати у держави захисту. З цієї метою вона на підставі права на подання звернень може вдатися до допомоги адміністративних і судових органів, органів прокуратури, а також омбудсмена. Як відмічає вітчизняний науковець О. Ф. Мельничук: «Ефективний захист права людини на освіту забезпечує повноцінну його реалізацію. Проте доводиться констатувати, що питання захисту права на освіту не знайшло належного закріплення в законодавстві – воно врегульовано поверхово, не визначено ні його поняття, ні способи такого захисту. До того ж, попри теоретичну і практичну значимість цієї теми, вона залишається малодослідженою. Загальнотеоретичні засади інституту захисту права на освіту та такі його складові, як правові засоби та способи, залишаються поза рамками вітчизняних досліджень» [8, с. 23].

Відсутність реально діючих норм в регулюванні цього кола питань, недосконала регламентація деяких освітніх процедур, відсутність спеціалістів, які займаються правозахисною діяльністю у сфері освіти суттєво обмежує можливість громадян домогтися захисту своїх порушених права у суді. Тому неможливо не погодитися із В. В. Спаською, про те, що судові справи з приводу порушення права на освіту «мають нульовий ефект». Але разом із цим дослідниця відмічає, що із усіх способів захисту найбільш дієвим є судовий захист [9, с. 45-49].

Правокористування на основі певного суб'єктивного права проявляється у тому, що здобутий світлий результат, назавжди залишиться з тим, хто його отримав.

Суб'єктивні права осіб, які навчаються, перебувають у тісному зв'язку з обов'язками навчального закладу та педагогічних працівників (вчителів). Зміст юридичного обов'язку в освітніх правовідносинах складається з елементів, що є конкретними юридичними вимогами до зобов'язаної сторони:

- здійснювати певні дії (активні обов'язки);
- реагувати на законні вимоги правомочної сторони.

Головний обов'язок навчального закладу полягає у створенні належних умов, що забезпечують доступ до якісної освіти. На жаль, у Законі України «Про освіту» взагалі відсутня стаття, яка б чітко визначила головні зобов'язання навчального закладу як суб'єкта освітніх правовідносин. Тому на основі аналізу законів прямої дії у сфері освіти: «Про професійно-технічну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про дошкільну освіту», «Про вищу освіту» нами виділено головні обов'язки навчального закладу як суб'єкта освітніх правовідносин: розробляти прави-

ла прийому, які затверджує Міносвіти України, освітні програми, які затверджуються і реалізуються освітнім закладом самостійно; забезпечувати громадянам України та громадянам інших країн, особам без громадянства можливість отримати освіту на рівні державних стандартів; забезпечувати безпечні і нешкідливі умови навчання та праці, підтримувати дисципліну на основі поваги до людської гідності учнів, вихованців, педагогів; створювати умови для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів особи; забезпечувати належне функціонування різних форм навчання – очної, вечірньої, заочної, екстернатної, а також педагогічного патронажу; підвищувати освітньо-культурний рівень громадян; здійснювати освітню діяльність, яка відповідає стандартам освіти; здійснювати наукову і науково-технічну (для вищих навчальних закладів третього і четвертого рівнів акредитації), творчу, мистецьку, культурно-виховну, спортивну та оздоровчу діяльність (для всіх навчальних закладів); забезпечувати виконання умов державного контракту та інших угод на підготовку фахівців; дотримуватися договірних зобов'язань з іншими суб'єктами освітніх правовідносин; забезпечувати батькам (законним представникам) неповнолітніх учнів, вихованців можливість ознайомлення з ходом і змістом освітнього процесу, а також з оцінками успішності осіб, які навчаються; забезпечувати умови для проведення державної атестації; надати документ про освіту при досягненні позитивного результату особами, які навчаються.

Навчальний заклад як юридична особа є фікцією, тому його зобов'язки у правовідносинах виконують педагогічні працівники. Статтею 58 Закону України «Про освіту» чітко визначені зобов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників [5].

Підкреслюючи специфічні особливості освітніх правовідносин, ще раз зазначимо, що зобов'язана сторона в освітньому процесі має свої специфічні властивості. Особливістю зобов'язків педагогічного працівника є те, що їх виконання не є можливим без наділення педагогічного працівника додатковими правовою властивістю, яким є право-вимога. В. В. Спаська наголошує, що тільки за умови володіння такою правомочністю зобов'язана сторона зможе нести відповідальність за ту частину своїх зобов'язків, які через об'єктивні причини не виконано. На жаль, вітчизняне законодавство про освіту містить положення, в яких відображено тільки право-вимогу педагогічних працівників як учасників відносин у сфері освіти, тоді як положення про право-вимогу педагогічного працівника як суб'єкта освітніх правовідносин відсутнє.

Наступним елементом у системі зобов'язків зобов'язаної сторони є *реагування на законні вимоги правомочної сторони*. В освітніх правовідносинах зобов'язана сторона має належним чином відреагувати на законні вимоги уповноваженої сторони, наприклад, сумлінно виконувати умови договору про надання освітніх послуг.

Навчальний заклад в освітніх правовідносинах виступає, як правило, зобов'язаною стороною, тому, що по відношенню до осіб, які навчаються, він має не тільки створити нормальні умови для навчального процесу, а забезпечити учням доступ до якісної освіти. Але особи, які навчаються, не можуть задовольнити свої потреби

тільки за рахунок зобов'язаної сторони. Згідно з освітнім законодавством, вони зобов'язані додержуватися моральних та етичних норм, системно та глибоко оволодіти знаннями, практичними навичками, у разі необхідності професійною майстерністю, і тільки за умов засвоєння навчальної програми та проходження підсумкової атестації мають право на отримання документа про відповідний рівень освіти.

Тому підкреслимо, що в законодавство України про освіту має бути включена норма, що зобов'язує осіб, які навчаються, в межах освітнього процесу здійснювати активні дії з навчання, що забезпечують досягнення встановленого мінімального освітнього результату. Тобто на підставі імперативної норми закону виникне зобов'язок, до виконання якого правомочний суб'єкт при реалізації свого суб'єктивного права може бути примушений.

Деякі автори включають до структури юридичного зобов'язку відповідальність за її невиконання. Невиконання юридичного зобов'язку є юридичним фактом для виникнення охоронних правовідносин, у рамках яких реалізується юридична відповідальність [2, с. 309]. Теорія права визначає юридичну відповідальність як передбачений законом вид і міру зобов'язку правопорушника потерпати від примусового державно-владного позбавлення благ психологічного, організаційного або майнового характеру у правовідносинах, що виникають між ними і державою із факту правопорушення [10, с. 466].

Відповідальність у сфері освіти має специфічний характер. Загалом всі учасники освітніх відносин володіють спеціальним правовим статусом. Зокрема, зобов'язані суб'єкти освітніх правовідносин є одночасно суб'єктами адміністративного, трудового, цивільного права. Ці обставини потрібно враховувати при визначенні суб'єктів освітньої відповідальності. Наприклад, суб'єктами відповідальності у сфері освіти можуть бути посадові особи – працівників регіональних органів виконавчої влади, що здійснюють функції управління в галузі освіти; працівників муніципальних органів, наділених відповідною компетенцією; юридичні особи, насамперед освітні установи; керівники освітніх установ та їх заступники; педагогічні та науково-педагогічні працівники; усі категорії учнів і вихованців; батьки (законні представники) учнів і вихованців; засновники освітніх організацій.

Російський науковець В. М. Сиріх наголошує, що освітнє право захищає освітні правовідносини власними силами без застосування заходів державного примусу до суб'єктів відповідальності [11, с. 75]. Але ми не можемо виключати той факт, що у системі освіти є також сукупність правових інститутів, які спрямовані на охорону освітніх правовідносин, за допомогою застосування заходів державного примусу до учасників, які не виконують належним чином свої зобов'язки. В ч. 3 ст. 69 Закону України «Про вищу освіту» зазначено, що невиконання вищим навчальним закладом головних завдань діяльності, вимог стандартів вищої освіти є підставою для позбавлення його ліцензій [7].

Чисельні зміни і доповнення в освітньому законодавстві практично не стосуються питань відповідальності учасників освітніх правовідносин. Неможливо не погодитися з В. В. Спаською, яка підкреслює, що норми зако-

нодавства про освіту Російської Федерації, що визначають відповідальність у сфері освіти, мають відсильний характер [12, с. 12-13].

Зазначене стосується і національного законодавства. Так, наприклад, ст. 66. Закону України «Про освіту» вказує, що посадові особи і громадяни, винні в порушенні законодавства про освіту, несуть відповідальність згідно з чинним законодавством України. З огляду на означену статтю, в базовому законі України взагалі відсутня дефініція юридичної відповідальності у сфері освіти, перелік суб'єктів відповідальності є неточним та невизначеним.

Закон України «Про вищу освіту» (п. 1 ст. 69) визначає, що особи, винні у порушенні законодавства про вищу освіту, несуть відповідальність відповідно до закону [7]. Одразу постає питання, яку відповідальність несуть особи адміністративну, цивільну чи дисциплінарну? Видається, що це може бути цивільна, дисциплінарна чи адміністративна. При цьому у відповідних законодавчих актах не містяться норми, які встановлювали б відповідальність і юридичні санкції за правопорушення в освітніх правовідносинах.

Відповідно до п. 3 вказаної статті невиконання вищим навчальним закладом головних завдань діяльності, вимог стандартів вищої освіти є підставою для позбавлення його ліцензій. Однак у цій статті не визначена відповідальність посадових осіб, які допускають порушення прав права на освіту. Навіть Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить самостійної глави про відповідальність за правопорушення у галузі освіти, хоча організація освіти та управління належать насамперед до адміністративного права. Тільки ч. 1 ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність батьків або осіб, які їх замінюють, за незабезпечення необхідних умов навчання та виховання неповнолітніх дітей.

Не визнаються в українському законодавстві адміністративними проступками такі протиправні дії уповноваженого суб'єкта, як ухилення від відвідування занять, невиконання конституційного обов'язку отримати загальну середню освіту, порушення дисципліни під час проведення уроку, порушення громадського порядку в будівлі навчального закладу тощо. Визначаючи доцільність виключення цих дій зі сфери адміністративно-деліктного права, не можна погодитися з тим, що ці дії взагалі не отримали правового реагування з боку держави.

Варто звернути увагу на те, що встановлення юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері освіти є необхідною умовою його ефективного застосування, а також реалізації та захисту прав суб'єктів освітніх правовідносин.

Висновки. Отже, зміст освітніх правовідносин – це сукупність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників цих правовідносин. Правильне розуміння юридичних обов'язків, їх системного зв'язку з суб'єктивними правами в освітніх правовідносинах є запорукою недопущення хаосу та безвідповідальності з боку учасників правовідносин та забезпечення нормального функціонування всієї системи освіти.

Зміст освітніх правовідносин має усі риси змісту правових відносин і водночас має специфіку, що полягає у співвідношенні прав та обов'язків учасників освітніх правовідносин. Тобто правомочний суб'єкт, який всту-

пає в освітні правовідносини, одночасно є зобов'язаним суб'єктом.

Визначення особливостей змісту освітніх правовідносин та теоретичні результати, здобуті у даній роботі, визначили напрями подальших досліджень: проаналізувати поняття «юридична відповідальність у сфері освіти» та визначення форм юридичної відповідальності суб'єктів освітніх правовідносин

Література:

1. Тыцкая Я. А. Образовательные правоотношения – ключевые отношения в системе образования / Я. А. Тыцкая // Наука. Общество. Государство. - 2013. - №. 1. - С. 1-8.
2. Крестовська Н. М. Теорія держави і права : елементарний курс / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. - 2-ге видання. - Х. : ТОВ Одісей, 2008. - 432 с.
3. Спасская В. В. Содержание образовательного правоотношения / В. В. Спасская // Право и образование. - 2006. - №. 6. - С. 7-22.
4. Спасская В. В. Образовательные правоотношения: Вопросы теории [Электронный ресурс] / В. В. Спасская. - М. : Федеральный центр образовательного законодательства, 2005. - Режим доступа : <http://www.lexed.ru/pravo/theory/spasskaya2005>.
5. Про освіту : Закон України від 23.05.1991 р. // ВВР України. - 1991. - № 34. - С. 451.
6. Про державний вищий навчальний заклад : Постанова Кабмін. України від 05.09.1996 № 1074 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1074-96-%D0%BF>.
7. Про вищу освіту : Закон України від 17.01.2002 р. // ВВР України. - 2002. - №. 20. - С. 134.
8. Мельничук О. Ф. Правові засоби та способи захисту суб'єктивного права на освіту / О. Ф. Мельничук // Адвокат. - 2011. - №. 4. - С. 23-27.
9. Спасская В. В. Обеспечение защиты прав граждан в сфере образования (по материалам судебной и правоприменительной практики) / В. В. Спасская // Современное право. - 2007. - №. 8. - С. 45-52.
10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. - К. : Алерта, 2009. - 520 с.
11. Сырых В. М. Образовательные услуги и образовательные правоотношения: дискуссионные взгляды и действительное содержание // Журнал российского права. - №. 4. - 2010. - С. 69-78.
12. Спасская В. В. К вопросу об установлении административной ответственности за нарушение законодательства в области образования / В. В. Спасская, Ю. В. Линская // Журнал российского права. - 2007. - №. 8. - С. 13-20.

Тыцкая Я. А. Особенности содержания образовательных правоотношений

Аннотация. Статья посвящена теоретико-правовому исследованию содержания образовательных правовых отношений в Украине.

Ключевые слова: образовательные правоотношения, субъективные права, юридические обязанности, субъекты образовательных правоотношений.

Tytskaya Y. Features of the determination of content legal education relationships

Summary. The article discusses theoretical and legal analysis the content of legal education relationships in Ukraine.

Key words: legal education relationships, subjective rights, legal duties, subjects of legal education relationships.